

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Головка Олександра Борисовича на дисертацію Тимар Ірини Іванівни «Образ половців у польській історичній думці XI – XV ст.», представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія

Запропонована І.І.Тимар тема дисертаційної роботи не може не викликати великого інтересу. Протягом століть в житті польської держави і суспільства велике місце займали взаємовідносини з населенням Східної Європи. Проте, якщо стосунки поляків з русинами, білорусами, українцями, литовцями, росіянами в добу середньовіччя були предметом уваги науковців, то взаємини із степовим населенням Північного Причорномор'я до моменту вторгнення в цей ареал монголо-татар залишається у певній мірі «білою плямою». Деякі сюжети цієї проблеми розглядаються лише побіжно при висвітленні взаємин Польщі з Руссю, руськими князівствами в X – XIII ст. Постановка даної теми є вкрай цікавою в контексті вивчення системи стосунків між етнічними формуваннями, що належать до різних цивілізаційних спільнот. Тривалий час, на що справедливо звертає увагу здобувачка, в духовному житті середньовіччя взаємодія різних народів сприймалася через систему «свій – чужий».

Упереджене ставлення до інших спільнот в середньовічній і ранньомодерній історіографії передалося вже в останні століття (XIX – початок XXI) на наукові пошуки вчених, які і досі часто не можуть подолати упереджене ставлення при висвітленні минулого взаємин християнських країн з кочовим світом. Однозначно, замість показу специфіки розвитку кочового суспільства, особливостей культурно-господарського стану і духовного життя робиться акцент на їх дикості, не цивілізованості, підкреслюється високий рівень розвитку сусідів степовиків, перебільшується

культуртрегерський вплив землеробських суспільств на мешканців степів. У вступі відзначена велика роль половців у житті Євразії, їх взаємодія з оточуючим світом. Коротко і чітко визначені предмет і об'єкт дослідження. На підставі сформульованої мети дослідження накреслені базові завдання.

Варто нагадати, що розгляд середньовічного минулого не можна розглядати без врахування в цій історії азійського фактору. Варто нагадати величезну роль гуннів в добу «Великого переселення народів», арабів і берберів у розвитку народів Піренейського півострова, тюркських протоболгар в становленні першої Болгарської держави на Балканах, племен угрів у виникненні Угорської держави.

Складність цих завдань, на що варто звернути увагу, визначають пошуковий і у значній мірі новаторський характер аналізу історичної інформації. Дисертантка показала головні позиції, які обумовлюють новизну її праці. Однозначно, не викликають заперечень визначені позиції щодо внеску дисертантки у вивченні проблеми сприйняття кочівників Північного Причорномор'я польською інтелектуальною елітою XI – XV ст.

В процесі підготовки дисертації було здійснена низка наукових стажувань, під час яких І.І.Тимар ознайомила з бібліотечними фондами Польщі і інших країн Центральної Європи, провела консультації з провідними вченими. Результати дослідження апробовані під час виступів на численних міжнародних конференціях, при підготовці багатьох публікацій.

Серед недоліків вступу хотів би звернути на нечітке визначення у ньому географічних меж наукового пошуку. Вірогідно, що тут слід було написати про вивчення перш за все контактних зон взаємодії поляків, русинів і кочівників, хоча в другій половині XIII ст. до них додається територія Центральної Європи, оскільки угорський король Бела IV залучав половецькі загони під час війни за спадщину Бабенбергів. Водночас зазначу, що в авторефераті до дисертації географічні межі визначені належним чином.

Перший розділ праці традиційно присвячений розгляду історіографії, огляду джерел та визначенню методології наукового пошуку. Здобувачка на

початку розділу ще раз справедливо відзначає відсутність спеціальних наукових праць, де аналізується історія польсько-половецької взаємодії, розглядається процес формування образу половців в історичній думці Польщі X – XV ст. Саме це, як здається, спричинило підготовку загального нарису, де розглядаються історичні праці різних наукових шкіл з історії половців, їх взаємин з народами Європи. В цьому огляді варто було б згадати дослідження В.В.Каргалова, перш за все його змістовну монографію «Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. – Москва, 1967. – 264 с.». В контексті сучасних тенденцій розгляду контактних зон і між цивілізаційних відносин, на наш погляд, варто було б більш детально проаналізувати спостереження Я.Р.Дашкевича про Великий кордон (с.30).

В контексті формування образу кочівників Східної Європи, перш за все половців, варто було б звернути увагу на фактичному формуванні ідеї хрестових походів як системи взаємодії християн з язичниками. Не є зрозумілим абзац про участь польських загонів у війську чеського короля Пршемисла Отакара II (с.39). Дисертантка в огляді літератури особливу увагу звернула на джерелознавчі дослідження польських істориків, що має значення при вивченні теми про формування уявлень про половців у творах польських хроністів.

Важливим є підрозділ присвячений першоджерелам. Огляд цих творів варто було б розділити на дві частини. Перша частина – це пам'ятки, що мають бути вивчені в контексті дослідження теми дисертації, всі інші джерела аналізуються як додатковий матеріал. При розгляді угорських джерел авторка справедливо звертає увагу на думку видатного російського історика В.П.Шушаріна про те, що згадані в пам'ятках 70-х років XI ст. «куни» не були половцями, а скоріше за все печенігами або торками. При розгляді епістолярної спадщини І.І.Тимар згадує важливість праці Бруно Кверфуртського, проте помилково називає його єпископом (с.55). Насправді, Бруно з 1004 р. був місійним архієпископом. Місійний архієпископ

(archiepiscopus gentium) на відміну від звичайного архієпископа у зв'язку з особливостями своєї діяльності не мав під своїм патронатом власного діоцеза, проте мав від римської курії чимало повноважень, у тому числі висвячувати єпископів. Варто було відзначити, що діяльність Бруно знайшла висвітлення в Хроніці Титмара Мерзебурзького, в інформації Кведлінбурзьких анналів, творах Петра Даміані, Віперта, Анналиста Саксона тощо. Виникає питання щодо відсутності в тексті інформації про східні джерела, зокрема про арабські, перські і грузинські пам'ятки.

В підрозділі «Методологія» здобувачка велику увагу приділяє методам наукового аналізу, завдяки яким були отримані ті чи інші висновки. Такий підхід характерний для всіх досліджень. Важливо, що саме тут здобувачка звернула увагу на важливість теорії Великого кордону, яка дає можливість зрозуміти специфіку взаємин різних за культурно-господарським типом етносів. Тут вірогідно можна було б звернути увагу на методи етнології, а також висновки Л.М.Гумільова про особливий вплив природних факторів на життя кочівників Північного Причорномор'я. Позитивним моментом є спеціальна увага дисертантки до термінології, оскільки правильне використання термінів, понять дозволяє отримати коректні результати. Те ж саме слід сказати про увагу до хронології при визначенні і вивченні свідоцтв джерел.

Однозначно, дисертантка мала б більше уваги приділити власне методології, тобто теорії історичної науки. Зокрема, мова йде про теоретичні підходи етнології, історичної психології, історичної географії. Особливо слід було приділити увагу імагології (від латинського слова *image* – образ) як спеціальному напрямку історичних досліджень, що мають за мету вивчення одними народами образу інших. В рецензованій дисертації мова йде про сприйняття кочівників – половців, що сповідували поширену у євразійських степах віру тенгріанство, землеробами – поляками, релігією яких було християнство, в методологічному плані має розглядатися в контексті взаємин

спільнот з різними соціо-господарськими і духовно-релігійними рисами, тобто взаємодії представників різних цивілізацій.

Другий розділ дисертації «Загальне уявлення по номадів Сходу в Польщі X – XV ст.» розпочинається з розгляду питання про формування географічних уявлень в середньовічному світі. І.І.Тимар звертає увагу на важливість в цьому процесі релігійних текстів, перш за все Біблії. Дисертантка також пише про античну традицію, яка також вплинула на формування географічних знань в середньовіччя, виникнення образу «чужих» народів. Справедливо підтриманий у тексті висновок, зроблений видатним медієвістом Ф.Я.Гуревичем, про те, що в християнському суспільстві перебільшувалися негативні моменти, пов'язані з життям і діями нехристиян (тобто язичників або мусульман), водночас не зверталася увага на недоброчинні дії християн відносно їх антагоністів (с.70).

В цьому розділі спеціальну увагу приділено сприйняттю польськими інтелектуалами угрів-угорців. Дисертантка справедливо відзначає, що знайомство з ними поляків розпочалося в момент виникнення Польської держави. Саме в той час, а саме в X ст. суспільство угрів кардинально змінилося. Від додержавних кочових формувань досить швидко в Паннонській долині відбулися зміни в культурно-господарчому і духовному розвитку прибульців, у яких почався процес творення ранньої народності угорців. Третій підрозділ другого розділу присвячено проблемі взаємин Польщі із печенігами. Розглядаючи питання про діяльність Бруно Кверфуртського, здобувачка справедливо звертає увагу на дві обставини. Перша. Не має підстав стверджувати, що Бруно сприяв утвердженню взаємин Польщі і печенігів. Друга. Перебування Бруно на Русі і в печенізьких степах розширила уявлення про ці землі в Польщі і Германії. Саме з цього часу в духовному житті Польщі починає формуватися образ кочівника.

І.І.Тимар докладно розглядає питання про участь печенігів у східній політиці Болеслава Хороброго, перш за все у його виправах на Русь 1013 і 1018 рр. При розгляді цієї теми варто було б пояснити, чому в описі подій

цього часу у Галла Аноніма появляються половці. На нашу думку, в час, коли польський хроніст писав свою хроніку, а саме на початку XII ст. про печенігів у Польщі знань було не багато, проте добре було відомо про половців, які наприкінці XI – на початку XII ст. неодноразово нападали на Північно-Східну Польщу. Можна погодитися з авторкою дисертації, що постійна взаємодія з угорцями і епізодичні контакти з печенігами «дозволили польським інтелектуальним елітам станом на час появи у регіоні половців розуміти цивілізаційні відмінності та особливості цих народів у порівнянні зі слов'янськими сусідами» (с.90).

В третьому розділі «Половецько-польські зв'язки XI – XIII ст.» розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних із сприйняттям половців поляками. В першому підрозділі розглянута тема про висвітлення в польських джерелах інформації про половців. Свій розгляд дисертантка розпочинає з анналів, хоча першою пам'яткою про половців була хроніка Галла Аноніма. Однозначно, що хроніки дають більше даних для розуміння процесу становлення в польському соціумі уявлень про кочівників Північного Причорномор'я. Цікавим є розгляд І.І.Тимар питання про спалення міста Вісліца в 1135 р. В дисертації зроблено цілком вірогідне припущення, що польські аннали дають більш об'єктивну інформацію, ніж хроніка Вінцентія Кадлубка та деякі інші більш пізні хроніки. Таке бачення дає підставу вважати можливою участь у нападі на польське місто половців.

При розгляді наступної групи повідомлень авторці варто було б більш уважно поставитися до події 1259 р., яку вона характеризує просто як «напад татар на Сандомирську землю» (с.92). Насправді в означений рік Польща зазнала жахливого вторгнення монгольського війська на чолі з полководцем Бурундаєм, який був сюди посланий ординським володарем Берке. І.І.Тимар пише, що з другої половини XIII ст. половецькі вожді опинилися під владою татар, що не є в хронологічному плані точною інформацією. Насправді половці почали включатися до монгольських військ з 20-х років XIII ст.

Розглядаючи питання про висвітлення в хроніці Галла Аноніма свідоств про половців, здобувачка повторює погляди польських авторів, що поява інформації про половців в розповіді хроніста про виправу князя Болеслава «Хороброго» на Київ була наслідком якогось поспіху, припускає, що поява «половців» в тексті хроніки обумовлена бажанням збільшити склад учасників війська противника Болеслава I «Хороброго» (с.94).

Наступний сюжет, який розглядає здобувачка, стосується періоду межі XI – XII ст. Як нам здається, при розгляді подій цього часу, варто перш за все наголосити, що це був апогей активності половців, про що свідчать не тільки польські джерела, а і угорські хроніки і руські літописи. В 1099 р. під Перемишлем ордою хана Боняка була розбита велика угорська армія на чолі з Коломаном I «Книжником».

Цікавим є розгляд питання про поширення інформації про степовиків до Центральної Європи, який відбувався завдяки польським впливам. Цікавою темою є участь поляків у подорожах католицьких місіонерів в середині XIII ст. Варто згадати, велику увагу місії Плато де Карпіні до монголів приділили польські володарі Конрад Мазовецький і краківська княгиня Гремислава, які презентували місіонеру багато хутрових шкір для подарунків монголам. Серед учасників місії Карпіні були поляки, які зібрали чималу інформацію про Східну Європу, у тому числі про підкорених монголами половців.

Завершуючи розділ про інформацію про половців в середньовічній хронографії пошукачка ставить запитання, чому в джерелах Польщі збереглося вкрай мало свідчень про половців, але не дає відповіді. На наш погляд, така ситуація не може пояснюватися тільки епізодичними контактами. Згадаємо літописний опис участі русинів і половців у війні проти монголів в 1223 р., де ми бачимо дуже мало конкретної інформації про союзників Русі. Вірогідно, така специфіка написання історичних творів у значній мірі викликана згаданою концепцією «свій – чужий», яка

передбачала, що про «чужого» можна писати або погано чи вкрай погано, або не писати взагалі.

Розглядаючи взаємини Русі і половців з Польщею, дисертантка звертає увагу на західну політику теребовлянського князя Василька, повідомляє про залучення прикарпатським князем для боротьби з поляками половців. У зв'язку з цим хочемо зазначити певну неточність у тексті, оскільки інформація про Василька має відношення не до літопису, а до «Повісті про осліплення Василька теребовлянського», що увійшло додатком до тіла «Повісті временних літ» (с.114).

В дисертації наводяться факти участі польських союзників у міжкнязівських війнах на Русі, під час яких ті чи інші представники клану Рюриковичів залучали половців (сс.117-118). До цього варто було б додати важливий факт, який зберігся в хроніці германського капелана Рахевіна, про те що поляки в другій половині 1158 – в 1159 рр. зібрали, «за допомогою сусідніх народів, а саме рутенів, партів (половців. – авт.), пруссів і помор'ян, зібрали величезне військо», яке використали проти Священної Римської імперії.

І.І.Тимар справедливо звертає увагу на наявність контактів поляків з половцями в першій половині XIII ст. про що ми знаємо завдяки повідомлень руських літописів (с.119-120). Відсутність інформації про кочівників в сучасній польській хронографії пояснюється просто: відсутністю творів історичного жанру в Польщі того часу. В дисертації відносно цього часу зроблено аргументований висновок: «Половці та поляки як союзники й безпосередні учасники бойових дій брали активну участь у міжкнязівських конфліктах на Русі. В будь-якому випадку, між ними мав місце безпосередній постійний контакт» (с.124).

В своїй праці здобувачка як окрему тему розглядає участь половців у війні за спадщину Бабенбергів (третья чверть XIII ст.). На початку підрозділу відзначається значне місце зазначеного конфлікту у міжнародному житті Європи, участь в протистоянні багатьох суб'єктів. При розгляді цієї теми

дисертантка справедливо звертає увагу на матеріали археології, а саме на результати розкопок Чингульського кургану в Запорізькій області. Артефакти цієї пам'ятки засвідчують величезні масштаби контактів половецької верхівки в XIII ст. У висновках до підрозділу, де наведено чимало фактів перебування половців в Центральній Європі, відзначається участь кочівників у військах угорського короля Бели IV і руських володарів Данила Романовича та його нащадків.

І.І.Тимар розглядає цікаве питання про наявність «половецької крові» у шлюбній політиці Пястів. На думку здобувачки, відсутність прямих матримоніальних союзів пояснюється конфесійними відмінностями поляків і половців. Водночас в роботі висвітлюється питання про непрямі родинні контакти степовиків з поляками, коли посередньою ланкою у зв'язках виступали руські князі.

Розділ четвертий дисертації розглядає питання про висвітлення половців у видатному творі польського пізнього середньовіччя «Історії Польщі» Яна Длугоша. Дисертантка відзначає, що в цьому творі досить багато згадок про половців – 46, і ставить питання про причини такої підвищеної уваги хроніста до опису степняків (с.162). Авторка пояснює це значною увагою у польському суспільстві до Східної Європи, значна частина якої входила в XV ст. до складу Польського королівства, східним володінням якого загрожували татари і турки. Проаналізувавши половецькі сюжети Яна Длугоша, І.І.Тимар, на наш погляд, виважено відзначає, що вони переважно не мають великої цінності як джерело, проте цікаві при розгляді твору хроніста як пам'ятки історичної думки XV ст. (с.170).

Завершують дисертацію висновки, які є чіткими і логічними, вони зроблені на підставі проведеного наукового аналізу і є відповіддю на мету і завдання, поставлені у вступі до дисертаційної праці. Зазначимо, що у висновках дисертантка справедливо ще раз підкреслює унікальність твору Яна Длугоша, вплив його на наступні історичні праці, виникнення в Польщі концепції «Сарматизму» відносно Східної Європи, що була важливою

складовою духовно-культурного життя поляків у ранній модерний час. На наш погляд, варто було б згадати про вплив творчості Яна Длугоша на праці А.Гваньїні, М.Стрийковського, Т.Софоновича тощо. Отже, творчість цього хроніста мала значний вплив на формування історичної науки у народів Східної Європи.

Заслуговують уваги додатки до дисертаційного тексту, які доповнюють інформацію, викладену в основному тексті.

На завершення вважаю за необхідне відзначити велику складність теми, відмітити те, що здобувачка опрацювала значний масив джерел і літератури на різних мовах. Однозначно, що отримані результати мають велику цінність як для розуміння історії середньовічних Русі і Польщі, минулого населення Північного Причорномор'я. Водночас здобувачці слід було б більше уваги приділити стилістиці свого твору, у якому зустрічаються погано відредаговані, часом не дуже зрозумілі речення. Приклад, на стор. 11 «При цьому темі надається здебільшого позицій протистояння цивілізацій: християнських народів супроти «поганських» кочівників». В тексті дисертації трапляються незрозумілі слова, а також діалектизми.

Загальний висновок. Попри висловлені в тексті цього відгуку зауваження і побажання, слід констатувати, що зміст та оформлення дисертації Тимар Ірини Іванівни «Образ половців у польській історичній думці XI – XV ст.» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старший науковий співробітник, затвердженого постановою Кабінету міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, більш пізніми додатками до цієї постанови, прийнятими 19 серпня і 30 грудня 2015 р., вимогам Департаменту атестації справ вищої кваліфікації і ліцензування Міністерства науки і освіти України до дисертаційних робіт за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія, за якою вона подається до захисту.

Текст автореферату дисертації передає на необхідному рівні основні позиції і зміст представленої на захист дисертації. Ознайомлення з

останньою дає підстави зробити висновок, що дисертація Тимар Ірини Іванівни «Образ половців у польській історичній думці XI – XV ст.» у повній мірі відповідає вимогам Атестаційного департаменту Міністерства науки і освіти України до дисертацій, які представлені на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук.

15 вересня 2021 року

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України

О.Б. Головка

*Свідомо О.Б. Головка заведуючою
маг. від. кадрів*

Грушевська Л. М.